

ЕТИМОЛОГІЧНА ДАВНИНА ДІСЛОВА БУТИ

Само собою зрозуміло, що дієслово *бути*, зміст якого ліг в основу основоположної філософської категорії, що означає об'єктивне існування реальності, належить в українській, як і в інших слов'янських, мові до лексики давнього, праслов'янського походження, яка, у свою чергу, твориться із спільноіндоєвропейських первісних коренів [6: 1: 308-309; 19: 1: 260; 13: 1: 58-59]. Давність цього слова виявляється й у тому, що воно в сучасній українській мові належить до нечисельної групи з чотирьох т. зв. атематичних дієслів з нестандартною парадигмою особових форм.

В українській мові дієслово *бути* прикметне ще тим, що, власне, тільки в ній серед усіх інших слов'янських мов воно має в корені голосний *у*, тимчасом як в інших йому відповідає голосний *и* (графічно кириличне *ы* та латинське *у*), напр.: білор. *быць*, рос. *быть*, польськ. *być*, чеськ. *byti* тощо [6: 1: 309]. Очевидно, явна перевага в сучасних слов'янських мовах звукового варіанта кореня *би-* (при історично засвідченому факті його існування й у мові українській) і стала підставою для реконструкції праслов'янської форми цього дієслова у вигляді **byti* [6: 1: 309]. Перші писемні фіксації його в старослов'янській мові теж засвідчують саме такий характер кореневого голосного в ньому: *быти* [18: 103-105]. Давньоруська мова також знає тільки форму *быти* [17: 1: 204-210]. За свідченням В.Німчука, інноваційне у в українських старописемних пам'ятках з'являється спорадично щойно в XIV ст., а широкі відображення в письмі дістає аж у XVII ст. [9: 11]. Таким чином, сучасна літературна форма дієслова *бути* в українській мові вважається вторинною.

Такий характер голосного *у* в українському дієслові *бути* привертав спеціальну увагу мовознавців; причому вже перша спроба наукового тлумачення цього явища була дуже оригінальною. Так, російський учений О.Соболевський ще в XIX ст висловив припущення, що *у* в українському *бути* не є наслідком інноваційних фонетичних змін відносно пізнього історичного часу, а є закономірним рефлексом первісного **ai* в праслов'янському корені цього дієслова; таким чином, *бути* стоїть у тому ж ряду, що старослов'янські *слоути*, *пλουти*, тоді як *быти* є співвідносним з російськими *слыть*, *плыть* [15: 18-19]. Очевидно, варто уточнити думку О.Соболевського, зміст якої трохи затемнений через її термінологічну неточність. Безперечно, що вжиті ним вислови "старослов'янські" треба розуміти як "історично раніші, первинні", а "російські" – як "історично пізніші, вторинні", оскільки протиставлення форм слів не якісне, системно-формаційне, а часове, за своїм характером – спільнослов'янське. Однак у рецензії на працю О.Соболевського з приводу цих його міркувань авторитетний уже на той час учений О.Потебня висловив припущення, що

причиною цього цікавого явища можуть бути якісь, докладніше не з'ясовані, фонетичні зміни спорадичного характеру [12: 1: 823-827]. Оскільки позиція О.Потебні в цьому питанні, як з усього видно, стала згодом визначальною для наступних інтерпретацій явища, то на нашу думку, слід дати докладнішу характеристику цієї його маловідомі праці в тому фрагменті міркувань, що стосується розглядуваної нами проблеми. Як слушно зазначає В.Німчук, сам О.Потебня не запропонував своєї власної версії цього явища [9: 10]. Щоправда, навряд чи можна погодитися з кваліфікацією В.Німчука міркувань О.Потебні щодо згаданого явища як натяку на фонетичний характер процесу [9: 10-11]. Очевидно, жанр рецензії на наукову працю не передбачає можливості для рецензента говорити натяками. Помітна обережність О.Потебні у висловлюваннях зумовлена тим, що, як він сам зізнається, походження у в *бути* йому не цілком зрозуміле [12: 1: 824]. З усього розгортання думки О.Потебні видно, що він насамперед хотів заперечити (точніше: закликав бути обережнішим) погляд О.Соболевського про обов'язковий системний характер фонетичних явищ; тому він на прикладі розрізнених і нез'ясованих явищ в різних слов'янських мовах показував, що такі зміни можуть мати й мовно-індивідуальний характер. Наше розуміння міркувань О.Потебні полягає в тому, що він зовсім не заперечував самої думки О.Соболевського, а закликав, що було характерно для манери великого вченого, глибше й різнобічніше глянути на проблему, яка, безперечно, і в нього викликала інтелектуальне зацікавлення. "Міркувальний" характер зауважень О.Потебні видно і з того, що він у тому числі припускає можливість для сумніву щодо звичного тепер розуміння інноваційного характеру сучасного у в українському *бути* [12: 1: 824]. Манера наукової праці О.Соболевського, як відомо, відзначалася, навпаки, схильністю до категоричних узагальнень, що не раз виявлялися сумнівними з погляду адекватності мовним фактам. Очевидно, внаслідок виступу О.Потебні О.Соболевський згодом у в українському *бути* тлумачив уже як інноваційне явище аналогічного характеру, що виникло під впливом особових форм майбутнього часу *буду*, *будеш* тощо [16: 11]; таке пояснення цього явища прийнято й сучасним українським мовознавством [6: 1: 309; 9: 10].

Таким чином, у дієслові сучасної української мови *бути* міститься дві проблеми: 1) чи є сучасна його форма в українській мові прямим продовженням можливого фонетичного варіанта праслов'янського кореня; і 2) що спричинило появу у в сучасному *бути*, якщо йому історично передувало фонетичне *бити* (графічно по-староукраїнському *быти*)?

Існування давнього *быти* в українській мові не може викликати жодних сумнівів. Найпереконливішим доказом цього є не так фіксація цієї форми слова в численних старописемних пам'ятках, що можна було би пояснити й правописною традицією, дуже стійкою в нашій книжній культурі, як збереження її досі деякими говорами української мови [9: 12], а

також відображення *ii* в різних утвореннях цього кореня, напр.: *би, аби, биллина, збитки, здобич, небиллиця* тощо [12: 1: 825; 9: 12-13].

Уважають, що припущення про вплив особових форм майбутнього часу *буду, будеш* на виникнення інноваційного в українській мові *бути* О.Соболевський висловив не самостійно, а вслід за хорватським ученим XVII ст. з драматичною долею, у якій був і “український епізод”, Ю.Крижаничем [9: 11], який як безпосередній свідок і фіксатор тодішнього мовного стану в Україні писав: “Въ єдиних лише сих $\square\square\cdot\mathbf{b}\square$ рѣчицах, Быти, Был, въ самом гласѣ $\mathbf{b}$ (: без отонченїа, и ошумньенїа :) даєт се познат различїе от Бити, Бил. А то тим постаєт, што лѹдїе во ових настоєат различїе учинит: да будет разознанїе межу словом Быти, Был, лѹбо паче Бути, Бул, извираѹщим от Буду, и межу Бити, Бил от Биѹ” [9: 10]. Однак, на нашу думку, із свідчень Ю.Крижанича слід зробити зовсім інші висновки щодо розглядуваної проблеми. По-перше, він прямо вказує на можливість (у його час: реальність) паралельного існування в тодішній українській мові форм *бути, был* і *бути, бул* при єдиному фонетичному варіанті особової парадигми майбутнього часу *буду*. Фраза “извираѹщим от Буду” відображає лише тодішні граматико-лексикографічні уявлення, згідно з якими вивідною формою дієслова вважалася форма 1-ої ос. одн., у цьому конкретному випадку – *буду*; лексикографічні гасла тієї доби красномовно про це свідчать. По-друге, у свідченні Ю.Крижанича, на нашу думку, є пряма вказівка на справжню причину домінування вже в його час (XVII ст.) в українській мові форм *бути, бул* (побіжно звертаємо увагу на явно зумовлене книжною традицією *бул* при безперечному на той час фонетичному *був*): їх стимулювали форми *бити, бил* (фонетичне *бив*), що виявилися омонімічними до форм *бути, был* (фонетичне *быв*). У свідченні Ю.Крижанича є й вказівка на причину, що дає змогу адекватно хронологізувати це явище. В.Німчук слушно зауважив, що при фонетичному тлумаченні переходу *бути* > *бути* його слід відносити до часу існування фонем *ы* в більшості українських говорів [9: 11], однак процес злиття *ы* та *и* в них відбувся не пізніше XIII ст. [9: 11], а паралельне існування варіантів *бути* і *бути* в живій українській мові засвідчене Ю.Крижаничем ще в XVII ст. Мало того, як указує В.Німчук, у тих говорах української мови, які досі зберегли розрізнення між *ы* та *и*, форма *бути* якраз зберігається [9: 12]. Це, власне, і є доказом того, що перехід *бути* > *бути* ніяк не пов’язаний з фонетично можливою зміною характеру голосного з *ы* на *у* в позиції після губного приголосного. Тому спроба такого тлумачення аналізованого явища й не дає змоги його адекватно хронологізувати й локалізувати [9: 11]. Натомість Ю.Крижанич вказує, що причиною занепаду в українській мові форм *бути, был* стала їхня омонімічність до форм *бити, бил*, однак ця омонімічність виявилася не відразу після злиття *ы* та *и*, оскільки домінуючою формою інфінітива та інших співвідносних з ним форм в українській мові того часу була форма

біяти (див. в Ю.Крижанича: *бију* (суч. *бію*) – 1-а ос. одн., тобто парадигма *біяти* – *бію*, *бієш*... *біють*; мин. ч. *біяв*, *біяла*, *біяло*, *біяли*, яка насправді є історично вторинною і похідною від пардигми дієслова *бити* – *б'ю*, *б'єш*... *б'ють*; мин. ч. *бив*, *била*, *било*, *били*. Що лексикографічно засвідчені давнім українським словникарством форми *бію* (тут і далі виділенням відповідної літери жирним шрифтом позначено словесний наголос) [14: 426, кілька разів], *бієть* [14: 426] не є орфографічними варіантами сучасних форм *б'ю*, *б'є*, співвідносних з інфінітивом *бити*, доводить їхня фіксація у вигляді *біяти* – *бію*, *бієш* = *бити*: “*Ой про що він її біяв, з якої причини?*” [4: 1: 70]. Ці форми були лише проміжними в процесі розвитку імперфективів другого ступеня від первісних дієслівних основ, пор.: *побіаю* [Слав. 499], які вже мали іншу морфологічну будову й змінений тип наголошення, напр.: *побіяти* – *побіаю*, *побіаєш*; *розбіяти* – *розбіаю*, *розбіаєш* тощо. Форми ці засвідчені й лексикографією пізнішого часу: *побіяти* – *побіаю*, *побіаєш* [4: 3: 204]; характерно, що в свідомості лексикографа поч. ХХ ст. *побіяти* = *побити* [Там само], хоч насправді *побіяти*, безперечно, щодо харктеру названої ним дії є тотожним із дієсловом *побивати*.

У минулому часі інфінітиву *біяти* відповідали форми *біяв(л)*, *біяла*, *біяло*, *біяли*, які, поки домінували в українській мові, не створювали небажаного для її семантичної прозорості ефекту омонімії з формами *быти* – *быв(л)*, *была*, *было*, *были*. Однак це стало неминучим з розвитком форм основи *бити* і основи *быти* внаслідок фонетичного злиття *ы* та *и*, які ще з ХІІІ ст. в українській мові злилися в один звук проміжного звукового типу передньо-середнього творення високо-середнього піднесення.

Однак вплив форм слова *бити* пояснює лише занепад форм *быти*, а не появу форм *бути*. Чи можна визнати достатнім для переходу *быти* > *бути* вплив форм майбутнього часу *буду*, *будеш* тощо? На нашу думку, припустити цей вплив можна, але – тільки припустити; як і будь-яке мовне явище аналогічного характеру й такий характер зміни голосного може бути тільки здогадним. Погоджуючись у принципі з думкою О.Потебні про можливість у мові спорадичних “індивідуальних” змін, що не зумовлені мовною системою, все ж таки вважаємо, що тлумачення явища як аналогічного здебільшого приймається у випадках нез’ясованості його природи з погляду внутрішньосистемних мовних зв’язків.

Адже в разі прийняття версії про форми *буду* як причину появи інноваційного *бути* і відповідних *був* тощо цілком логічно постає запитання, чому ці форми майбутнього часу, які в цьому дієслові є етимологічними [6: 1: 309], свій асимілюючий вплив виявили аж у такий історично пізній час, і то тільки в одній з усіх слов’янських мов – українській, тоді як в інших досі зберігається фонетична неоднomanітність часових субпардигм, напр.: білор. *быць*, але *буду*; рос. *быть*, але *буду*; польськ. *być*, але *będę*; чеськ. *byti*, але *budu* тощо [6: 1: 309]. З другого боку, ще О.Потебня відзначив у різних слов’янських мовах форми цього дієслова з *у* (лат. *u*) в корені [12: 1: 823-827], що підтверджують і сучасні дослідники

[9: 11]. О.Потебня, як виглядає, вагався, чи визнати для усіх явищ у слов'янських мовах з у (лат. *u*) в корені спільнослов'янський характер, чи трактувати їх як мовно-індивідуальні з випадковим збігом у деяких випадках [12: 1: 826], однак він сформулював вимогу, за умови дотримання якої проблема можна буде вважати за розв'язану остаточно: “Кто возводит у в *був* и пр. к дославянскому времени, должен прибегнуть для объяснения к предположению, что условия в *бы* и *был* уже в то время были неоднаковы, или к другому подобному. Таким образом простота и прочность объяснения не будет достигнута” [12: 1: 825].

Дозволимо собі не погодитися з думкою О.Потебні, особливо в другій її частині. Як нам здається, якраз можна виконати його умову й пояснити можливість існування ще в праслов'янській мові фонетичних варіантів кореня чи кореня з таким характером голосного, що міг давати одночасно рефлекси у вигляді *у (стсл. *ы*, укр. *и*) і *и (кириличне у). У зв'язку з цим нам видається цілком вірогідним припущення О.Соболевського про історичну послідовність форм *бути* – *бити*, (*быти*) за зразком *плюти* – *плити*, *слоути* – *слити*. Можливість для позиційно зумовлених фонетичних змін характеру голосного кореня в цих словах виявляється вже у формах їхньої особової парадигми, див.: *плюбѣти плюбѣхъ, плюбѣши* [18: 450], пор. також *пмьѣчѣти, пмьѣчѣши, пмьѣчѣхъ; млюбѣти – млюбѣхъ, млюбѣши* [18: 614], пор. також *млюбѣтихъ* [18: 614], *млюбѣхъ* [18: 614], *млюво* [18: 611-612], *мльшиши* [18: 615] та ін.; пор. також дієприкметникові утворення минулого часу *бывъхъ* [18: 103] (коротка форма), сучасн. рос. *бывый* [5: 1: 148] і стсл. *млювын* “відомий”, “славний” [18: 614], які вказують на різного роду історичні зміни голосних кореня давніх праслов'янських утворень, що роблять вірогідним припущення про існування давньої форми *бути* в праслов'янській мові. Крім цього, особові форми майбутнього часу *буду*, *будеши* тощо атематичного дієслова *бути* з парадигмою теперішнього часу від іншого кореня (давнй *къльнѣ, кън ... ѣжѣтъ*), що зберігають кореневе у впродовж усього часу, є, очевидно, невідповідними. Можна припустити, що саме вони є закономірним рефлексом етимологічно первісного голосного кореня; сучасна парадигма майбутнього часу є тотожною з первісною парадигмою теперішнього часу доконаного виду цього дієслова [1: 343-344; 18: 103].

Характер голосного в дієслові *бути* (*быти*) не був стабільним у вільних часових парадигмах. Так, парадигма теперішнього часу (доконаного виду) і похідна від неї парадигма минулого часу, як і парадигматично пов'язані з ними форми наказового способу, мали в корені голосний у [1: 344]. Натомість імперфект мав, наприклад, у старослов'янській мові “ятеве” оформлення кореневого голосного, напр.: *бѣхъ* (1-а ос. одн.) тощо [1: 344], що в мові давньоруській розвинулося у форми *бѣхъ* [7: 341]. Зате аористичні форми були з *ы* в корені, напр.: *быхъ* (1-а ос. одн.) [1: 344], що переважно повторювалися й у формах умовного способу при можливих

фонетичних варіантах *би* і *бы* (2-а ос. одн.) [1: 344], що в українській мові згодом асимілювалися в один звук. Нарешті, в утвореннях цього коєрня були також і “йорові” форми, напр.: *закъь иѣтъ, закъь ииѣ* [1: 345]. За свідченням В.Німчука, у словацькій мові (говорах і літературній) у формах минулого часу розвинувся голосний *o*: *bol, bola, bolo* [9: 11]. Українські говори в цих формах засвідчують одночасно форми *з у, о, и, ы*: *був, бов, бив, бьв* [10: 1: 53]. Це, на нашу думку, свідчить про первісну фонетичну невизначеність голосного кореня, який, очевидно, в різному фонетичному оточенні діставав додаткові звукові характеристики. Здається, так можна пояснити зафіксований І.Верхратським наприкінці XIX ст. факт, що хлопчики-пастушки в околицях Тернополя співали пісню: “*Чи жик, чи жик де ти був? Я за морем воду тив*” [2: 390, примітка 3]. Незважаючи на графічне *був* у записі вченого, жива вимова слова, очевидно, була такою, що не порушувала евфонії в римі *був (бив?) – тив*. Відомо, що у фольклорних творах мовна архаїка є доволі стабільною, тому, гадаємо, у згаданому випадку *бив (бьв – бьтъ)* було б утримане, якщо б воно було первісно єдиним. Очевидно, у говірці, де було записано цю пісню, панував, так би мовити, звуковий синкретизм. З другого боку, за свідченням того ж І.Верхратського, в інших місцевостях траплялися випадки чіткого розмежування мовців саме за ознакою вимови цього слова – *бити* чи *бути*. Так, в оклицях Дрогобича, у сусідніх місцевостях, одні вимовляли *бити, я бьв, мы бьли*, а інші – *бути, я був, ми були* чи *були*, що дало привід першим других називати *булаками*, а другим перших – *былаками*; причому як одні, так і другі були стійкими у своїх мовленневих звичках і не поступалися одні одним [2: 387-388]. Відзначаючи цей факт, цікавий також і з погляду психолінгвістики, гадаємо, що він відображає мовне явище і складніше, і глибше, ніж те, яке виникло внаслідок звичайних фонетичних змін у мові в ході її розвитку.

Очевидно, найпереконливіші докази на користь тієї чи тієї думки завжди перебувають трохи збоку від тих неоднозначних мовних фактів, що викликали безпосередню зацікавленість дослідників. На нашу думку, доказом етимологічної первісності голосного *у* в корені *бути* є такий його характер в етимологічно спорідненому з ним дієслові *буяти* [6: 1: 314-315]. Про первісну спорідненість слів *бути* і *буяти*, що, очевидно, дуже рано семантично розійшлися, свідчать не тільки, безперечно, споріднені семи буття, існування (для *бути*) і росту (для *буяти*) (див. різні лексикографічні тлумачення цих слів), а насамперед те, що між ними, на нашу думку, можна встановити формально-словотвірний зв'язок. Словоформи *буяти* – *буяю, буяєш* тощо, очевидно, первісно виражали ту ж саму дію, що й *бути*, характеризуючи її інакше лише за способом її реалізації – розтягненої в часі, тривалої. Неочевидний нині словотвірно-видовий зв'язок між *бути* і *буяти* з формально словотвірного погляду, проте, цілком тотожний з парно-видовими утвореннями типу *бити* – *біяти* (підтвердження: *побіяти* –

побіаю, побіаєш [4: 3: 204]); *дати* – *даяти* [1: 303-305]; *діти* – *діяти* [6: 2: 93, 94; 1: 305-307], пор. також сучасне: “Як ти готовий був – діяй тепер!” [8: 37]; *одіти* – *одіяти*, прослідки чого знаходимо в іменнику *одіання* [11: 460]; *літи* – *ліяти* [1: 307-308], сліди чого знаходимо в парадигмі *ляяти* – *ляю*, *ляєш*; *ляв*, *ляла*; *ляй*, *ляйте* [3: 198]; *піти* – *піяти* (співати) (підтвердження: *білор. пець, нею, пеяць, пеяю* [13: 2: 163]) тощо. Згодом словоформи зі значенням тривалої дієслівної дії, на основі якого розвинулося видове значення недоконаного виду, були замінені утвореннями з суфіксом *-ва-*, напр.: (*роз*)*бивати, давати, дівати, (роз)ливати, співати* тощо. Пор. також у цьому зв’язку *буяти* і *бувати*; цікаво також, що сучасні *бувати, чувати* за характером означуваної ними дії тотожні з *бути, чути*.

Таким чином, як ми гадаємо, дієслово *буяти* саме й зберегло первісний голосний етимологічно єдиного кореня, оскільки розвинуло нову основу, у якій цей голосний, опинившись уже не в кінці основи і, будучи прикритим приголосним (див.: *буї – а – ти*), не залежав більше від різного роду морфологічних чинників, що діяли на морфологічних стиках словоформ або новотворів. Отже, як ми вважаємо, є всі підстави погодитися з думкою О.Соболевського про етимологічну первинність слова *бути*. Історично пізніший варіант його існував в українській мові паралельно (у книжній, що відбивала фонетико-фонологічну систему старослов’янської мови, навіть був єдиним), але не витіснив з неї первісної форми. Навпаки, морфологічні процеси всередині української мови змусили його остаточно поступитися місцем етимологічному *бути*.

1. Вайан А. Руководство по старославянскому языку. – М., 1952.
2. Verchratskij J. Ein weiterer Beitrag zur Betonung im Kleinrussischen. Arch. slav. Philol., 1879, Bd. 3, S. 381-413.
3. Голосевич Г. Правосписний словник. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто – Львів, 1994.
4. Словарь української мови: В 4-х т. / За ред. Б.Грінченка. – К., 1907-1909.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. – М., 1985.
6. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / За ред. О.С. Мельничука. – Т. I-IV. – К., 1982-2003.
7. Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А. Історична граматика української мови. – К., 1962.
8. Липа Ю. Поезія. – Торонто, 1967.
9. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексичі української мови. – К., 1992.
10. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2-х ч. – К., 1984.
11. Орфографічний словник української мови. – К., 1994.
12. Потебня А.А. [Рецензия] // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности Императ. Акад. наук. – Т. I. – 1896. – С. 804-831.
13. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка: У 2-х т. – М., 1959.
14. Лексикон латинський Є.Славинецького. Лексикон словено-латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підготував до видання В.В. Німчук. – К., 1973.
15. Соболевский А.И. Очерки из истории русского языка. – Киев, 1884.
16. Соболевский А.И. Лекции по истории русского языка. – М., 1903.
17. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского словаря по письменным памятникам: В 3-х т. – СПб, 1985.
18. Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков). – М., 1994.
19. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – М., 1964-1973.